

УДК 378.6:33:044

Л.М. Івашко, канд. екон. наук

Інститут інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса, Україна

ВПЛИВ ОСВІТИ ТА ЇЇ ЯКОСТІ НА ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ**Л.М. Івашко**, канд. екон. наук

Інститут інноваційного і післядипломного образования Одесского национального университета имени И.И. Мечникова, г. Одесса, Украина

ВЛИЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕГО КАЧЕСТВА НА ЭКОНОМИКУ УКРАИНЫ**L.M. Ivashko**, Candidate of Economic Sciences

Institute of Innovational and Postgraduate Education (IPE) Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

INFLUENCE OF UNIVERSITY EDUCATION AND ITS QUALITY ON THE ECONOMY OF UKRAINE

У статті розглядається вплив вищої освіти та її якості на економіку України. Незважаючи на те, що Україна входить у першу двадцятку рейтингу глобальної конкурентоспроможності за індексом охоплення вищою освітою, за загальним балом складової «Вища освіта і професійна підготовка» вона знаходиться лише на 51-й позиції. Причина – низька якість освіти. У роботі запропоновано визначення якості освіти. Показано, що основним засобом підвищення якості освіти є широке застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Ключові слова: економіка, конкурентоспроможність, якість освіти, темпи зростання, науково-пізнавальний потенціал, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ).

В статье рассматривается влияние высшего образования и его качества на экономику Украины. Несмотря на то, что Украина входит в первую двадцатку рейтинга глобальной конкурентоспособности по индексу охвата высшим образованием, по общему баллу составляющей «Высшее образование и профессиональная подготовка» она находится лишь на 51-й позиции. Причина – низкое качество образования. Дано определение качества образования. Показано, что основным средством повышения качества образования является широкое применение современных информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: экономика, конкурентоспособность, качество образования, темпы роста, научно-познавательный потенциал, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).

The article deals with the influence of university education and its quality on the economy of Ukraine. Despite Ukraine's position in the top 20 of global competitiveness rating on the basis of graduate degree owners, the aggregated assessment of "Higher education and professional training" component brings Ukraine only to the 51st position. The reason is the low quality of training. The definition of the quality of education is given. It is indicated that the main means for improving the quality of training is the wide application of modern information-communication technologies.

Key words: economy, competitiveness, quality of training, growth rate, scientific-comprehensive potential, information-communication technologies (ICT).

Постановка проблеми. Дослідження впливу вищої освіти на економіку України – це аналіз зв'язку між отриманою у результаті навчання освітою випускників та її якістю з використанням часових і матеріальних ресурсів та досягнутими державою кінцевими результатами в економіці.

У сучасному світі, що йде по шляху глобалізації, важливою є здатність держави адаптуватися до умов міжнародної конкуренції. Це стає найважливішим фактором успішного і стійкого економічного розвитку будь-якої країни. І хоча Україна входить у першу двадцятку рейтингу глобальної конкурентоспроможності за індексом охоплення вищою освітою, за загальним балом складової «Вища освіта і професійна підготовка» вона знаходиться тільки на 51-й позиції. Причина – низька якість освіти [1].

Дійсно, у даний час головна перевага високорозвиненої країни обумовлена її людським потенціалом, який суттєво визначається якістю освіти. Саме у сфері освіти на сучасному етапі перебуває ключ до забезпечення економічного зростання країни в середньотерміновій перспективі, її конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Група аналітиків всесвітнього відомого банку HSBC на чолі з Карен Уорд зробила прогноз розвитку ста великих світових економік до 2050 року. За їхніми прогнозами, темпи росту у Росії виявляться вищими, ніж

у таких країн, як Бразилія, але нижчими, ніж у так званих "новітніх тигрів". До них аналітики віднесли й Україну: вона єдина з великих країн Східної Європи буде розвиватися високими темпами. Їй допоможуть розвинена система освіти і демократичні реформи [2]. Так, за відносною кількістю студентів у вищих навчальних закладах (79,4 %) країна посідає 8-е місце серед 142 країн [1].

Тим часом, останні події показують, що набрати ці темпи Україні допоможуть не країни ЄС, а Росія. Як заявив прем'єр-міністр Микола Азаров, домовленості Києва і Москви, досягнуті в грудні 2013 р., рятують Україну від банкрутства і соціального колапсу.

Що стосується системи освіти, то пріоритетний розвиток комплексу високих інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та його активне застосування в освіті для підвищення якості навчання дійсно повинні забезпечити різке збільшення темпів економічного зростання і макроекономічної конкурентоспроможності держави. Зазначимо, що за цим показником Китай займає у даний час перше місце у світі, випереджаючи всі промислово розвинені країни, включно Японію, США, Великобританію, Німеччину і Францію [1].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При загальних міркуваннях щодо якості освіти та її важливості для розвитку економіки країни, навіть у спеціальній літературі не дано чіткого сучасного його визначення. Крім того, дати однозначне визначення поняттю «якість освіти» взагалі не представляється можливим, так як воно багатоаспектне. У «Всесвітній декларації про вищу освіту для XXI століття» (1996 р.), прийнятій на організованій ЮНЕСКО Всесвітній конференції з вищої освіти, сказано: «Якість у сфері вищої освіти є багатовимірною концепцією, яка повинна охоплювати всі її функції та види діяльності». Тому експерти з дидактики рекомендують говорити про «якість освіти».

Нами при визначенні поняття «якість освіти з використанням інформаційно-комунікаційних технологій», без яких не мислиться сучасний процес навчання, було запропоновано виділити, окрім загальновідомих трьох чинників (якість змісту освіти, якість викладання, якість результатів освіти), ще й якість інформаційно-комунікаційних освітніх технологій, враховуючи й якість розроблених на їх основі електронних засобів навчання.

Мета роботи. Мета цієї статті полягає у тому, щоб показати: при тому, що у сучасному економічному розвитку держав сфера освіти та її якість займають фундаментальне місце, сьогодні має принципову важливість концентрація зусиль щодо подолання певної кризи у розвитку в Україні нової освітньої системи з використанням ІКТ, яка має один з вирішальніших впливів на розвиток її економіки і задовольнить потреби 21 сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Криза освіти виявляється у різних формах і напрямках. Одним з основних чинників, що визначає такий стан, можна вважати залишковий принцип фінансування галузі освіти. Так, Роберт Шиллер – лауреат Нобелівської премії з економіки за 2013 рік – сказав, відповідаючи на запитання про значення виконаного ним і ще двома американськими вченими «Емпіричного аналізу цін на активи», за який ці вчені були удостоєні Нобелівської премії: фінанси є двигуном сучасної цивілізації. Це прямо стосується і освіти як однієї з найважливіших складових сучасної цивілізації.

Зниження інвестицій в освіту, викликане скороченням бюджетного фінансування, з метою збереження його якості, у принципі, має супроводжуватися скороченням планового прийому студентів. Якщо ж ставиться задача збереження кількісних параметрів сфери освітніх послуг з прийому студентів, то при скороченні бюджетного фінансування неминуче страждає якість цих послуг і, як наслідок, спостерігається зниження економічних показників.

Зазначимо, що проблема державного фінансування освіти характерна не тільки для України та Російської Федерації. Навіть у США, де освіту як галузь по праву часто називають "державою у державі", оскільки вона є найпріоритетнішою сферою соціальної

політики держави і на потреби якої виділяється більше коштів, ніж на оборону, відчують труднощі в інвестуванні коштів.

Аналіз розподілу бюджету в Україні за останні роки показав, що кошти, які щорічно виділяються з бюджету України на освіту та науку, значно менші, ніж задекларовані законодавством. Стаття 61 Закону України «Про освіту» визначає необхідний обсяг бюджетних асигнувань на сферу освіти у розмірі не менше 10 % від валового внутрішнього продукту (ВВП) [3]. Проте, жодного разу з моменту здобуття незалежності України не вдалося вийти на такий рівень фінансування освіти. В останні роки з державного та місцевих бюджетів на освіту виділялося приблизно 7 % ВВП України. У країнах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) на освіту витрачають у середньому 4,6 % ВВП, у країнах Європейського Союзу (ЄС – 27) – 5,07 %, в ЄС – 15-4,97 %. В Україні значна частка коштів, що виділяються з бюджету на освіту, витрачається на оплату праці та комунальні платежі (за оцінками експертів, частка цих витрат складає понад 70 %). Інвестування у поліпшення матеріально-технічної бази та інновації відбувається за залишковим принципом [1].

У таких країнах, як Данія, Норвегія і США витрати на освіту складають 7,10 %, 6,37 % і 7,34 % ВВП відповідно. До того ж, у країнах, які нещодавно вступили в ЄС, витрати не такі значні: у Чехії загальні витрати на освіту становлять лише 4,58 %, у Словаччині – 4,1 % ВВП. При цьому структура фінансування освіти у передових країнах відрізняється значно більшою часткою приватних інвестицій. У США та Японії приватні інвестиції становлять 2,26 % та 1,15 % ВВП відповідно і мають більшу питому вагу у структурі загального фінансування, ніж в інших країнах. Однак, у Чехії частка інвестицій бізнесу в освіту складає лише 0,38 % ВВП, у Словаччині – 0,12 % ВВП.

Для конкурентоспроможності України необхідно стимулювати розвиток науково-освітнього потенціалу. При цьому актуальним є збереження, підтримка і підвищення професійного рівня вже існуючих та створення усіх необхідних умов для підготовки нових кваліфікованих науково-педагогічних кадрів [4]. Нинішнє оцінювання системи освіти показує, що Україна поки що зберігає задовільні позиції у сфері вищої освіти та професійної підготовки у світовому рейтингу конкурентоспроможності. Але аналіз динаміки рейтингу за даною складовою показав, що країна втрачає свої позиції через низьку якість освіти. І, оскільки, конкурентоспроможна освіта безпосередньо чи опосередковано формує значну складову загальної конкурентоспроможності країни, її пріоритизація у державній та регіональній політиці виправдана.

Регіональний аналіз продемонстрував високі кількісні показники освіти в усіх регіонах. Якісні ж оцінки – низькі у цілому по країні, але в значній мірі відрізняються по регіонах [1].

Усунення регіональних диспропорцій та якісне реформування системи вищої освіти і професійної підготовки в Україні з використанням ІКТ містять значний потенціал для сталого просування країни вгору щодо Індексу глобальної конкурентоспроможності.

Як показали проведені дослідження, послуги, що надаються таким видом економічної діяльності, як освіта, незважаючи на свій нематеріальний характер (знання, вміння, навички) мають значну матеріальну вартість. І хоча переважна більшість вищих навчальних закладів не ставлять перед собою завдання щодо отримання прибутку, для надання якісних послуг необхідно, принаймні, покрити поточні витрати і мати кошти на нові інвестиції для подальшого розвитку освіти з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Ми з метою визначення інтегральної ролі освіти у функціонуванні економіки України провели оцінювання ефективності та визначили рейтинги видів економічної діяльності за критеріями співвідношення валового внутрішнього продукту і випуску проду-

кції на основі таблиць «витрати – випуск» за 2008-2012 роки за Національними рахунками України [5-9]. При цьому оцінка ефективності k -того виду економічної діяльності у році t визначалася за формулою [10]:

$$E_k^t = \frac{ВВП_k^t}{B_k^t} \times 100,$$

де $ВВП_k^t$ – валовий внутрішній продукт k -того виду економічної діяльності у році t ;

B_k^t – випуск продукції k -того виду економічної діяльності у році t .

Результати проведених розрахунків представлені у таблиці, а їх наочний графічний аналог – на рисунку 1.

Таблиця

Оцінка ефективності та рейтинги видів економічної діяльності (у %)

Види економічної діяльності, E_t^k	Роки				
	2008	2009	2010	2011	2012
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	36,83	36,28	37,19	37,57	40,25
Рибальство, рибництво	30,75	30,87	24,00	30,01	42,54
Добувна промисловість	59,19	46,65	50,03	51,76	64,92
Переробна промисловість	23,26	23,80	21,11	20,34	25,11
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	42,11	42,09	38,08	37,48	36,55
Будівництво	29,80	30,83	35,46	32,46	36,43
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	54,91	54,55	56,36	56,51	45,95
Діяльність готелів та ресторанів	51,37	48,28	49,29	50,96	48,16
Діяльність транспорту та зв'язку	52,87	55,04	54,59	53,22	50,84
Фінансова діяльність	74,52	73,40	74,18	67,37	62,15
	(1)	(2)	(1)	(2)	(3)
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг, та надання послуг підприємцям	58,83	55,30	55,67	55,22	52,65
Державне управління	71,45	76,61	71,63	75,27	66,76
	(2)	(1)	(2)	(1)	(1)
Освіта	70,71	70,38	67,11	69,07	66,31
	(3)	(3)	(3)	(3)	(2)
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	64,17	64,46	65,97	65,78	61,32
Інші послуги	56,12	52,78	53,36	53,05	45,21

Джерело: розраховано за Національними рахунками України за 2008-2012 рр. [5-9].

З виконаних розрахунків випливає, що серед видів економічної діяльності з найбільшим впливом на рівень ефективності економіки знаходиться й освіта. Вклад освіти в показники економічного зростання можна порівняти з такими видами економічної діяльності, як фінансова діяльність та державне управління.

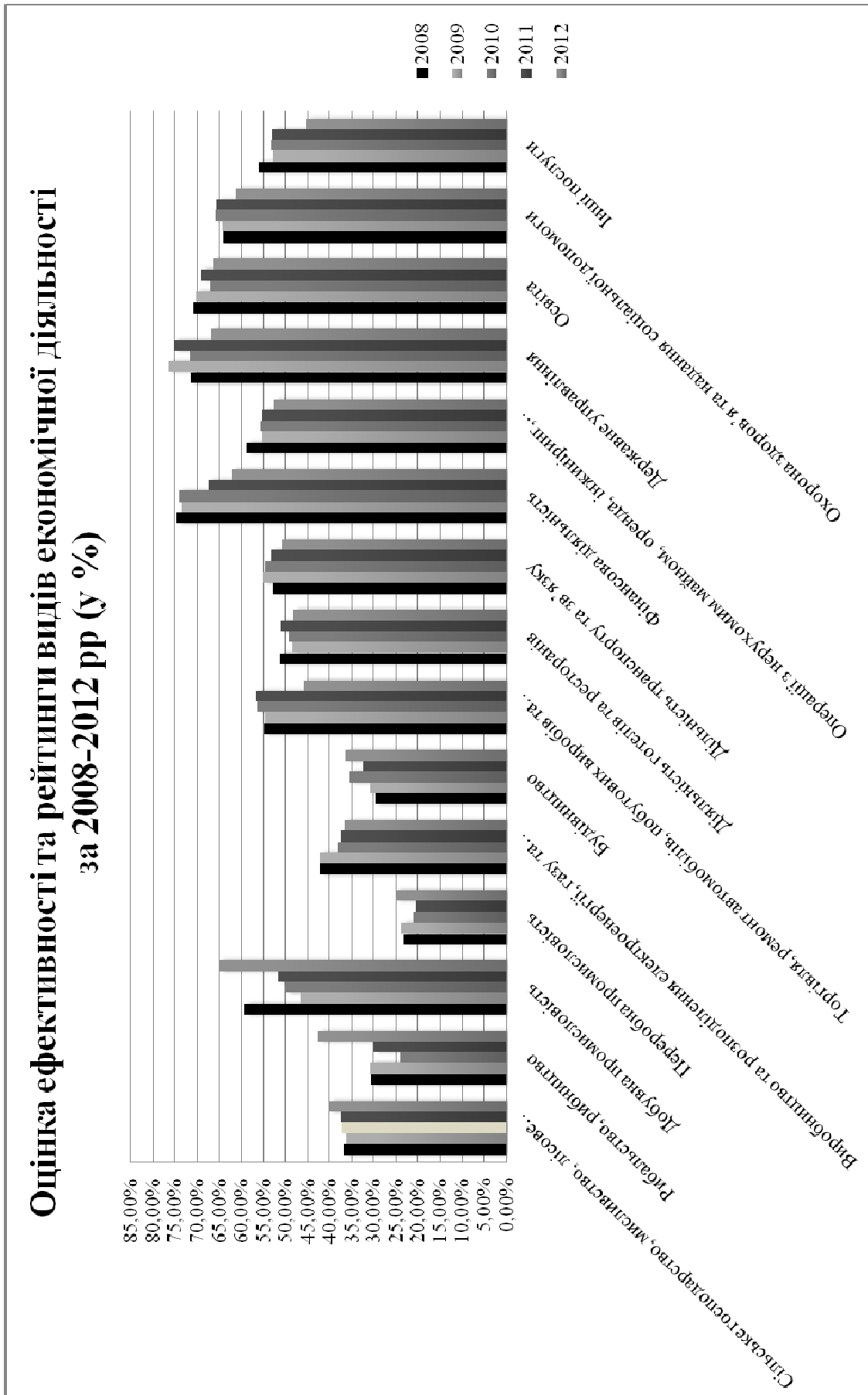

Рис. 1. Ефективність та рейтинги видів економічної діяльності за 2008-2012 рр.

Дані таблиці та діаграми на рис. 1 дозволяють зробити такий висновок: протягом 2008-2012 рр. рейтинг освіти досить високий і стійкий. Вона на третьому місці за рейтингом 2008-2011 рр. та на другому – у 2012 р. Це відображає масштаб освіти як виду економічної діяльності та значну чисельність працівників системи освіти; свідчить про те, що ефективність використання освіти на ринку праці зростає. Таким чином, освіта займає одне з найважливіших місць в економіці України. Однак, дане дослідження показує, що зниження результатів фінансової діяльності України в післякризовий період у 2011-2012 роках однозначно призводить до зниження результатів освітньої діяльності (рис. 2 і рис. 3).

Те, що знання займають ключові позиції в економічному розвитку, стають основним джерелом вартості в інформаційному суспільстві радикально змінює місце освіти у структурі суспільного життя, співвідношенні таких її сфер, як освіта та економіка. Ученими підраховано, скільки валового внутрішнього продукту виробляють працівники трьох освітніх груп, що мають сумарну освіту 10,5 років, 12,5 і 14,5 років. Виявилось, що третя група осіб виробляє понад 50 % валового внутрішнього продукту [11].

Не викликає сумнівів, що саме якість вищої освіти знаходиться у центрі уваги ініціаторів і учасників Болонського процесу.

Розглянемо перший зі згаданих вище чинників якості освіти: якість змісту освіти. Освіта не може бути якісною без відповідного змісту освіти. Отже, вища школа повинна запропонувати такий зміст освіти, який відповідав би запитам суспільства та економіки, заснованої на знаннях.

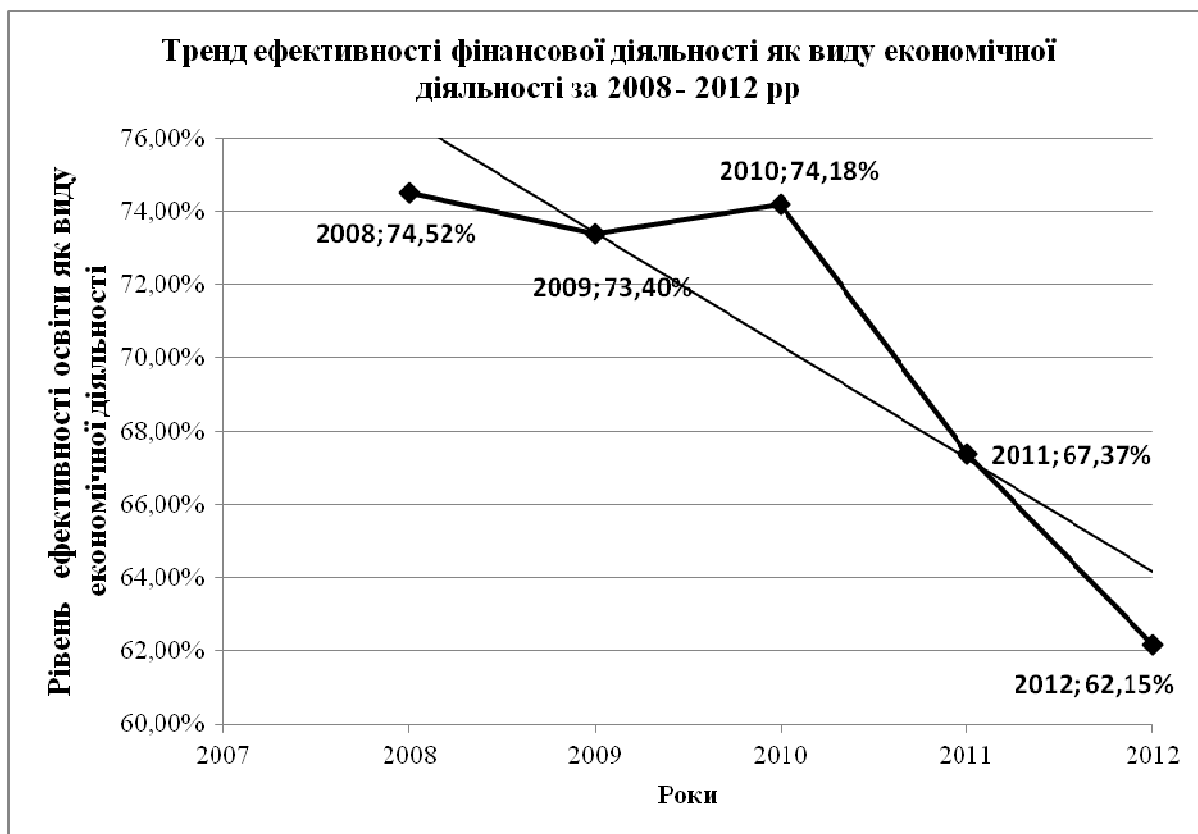

Рис. 2. Тренд ефективності фінансової діяльності як напрямку економічної діяльності за 2008-2012 рр.

Рис. 3. Тренд ефективності освіти як виду економічної діяльності за 2008-2012 рр.

Особливість економіки знань полягає у тому, що вона надає тільки затребувані знання, які самоокупні та приносять прибуток. В освіті, як ні в якій іншій сфері, представлено майбутнє у сьогодні. Якість змісту освіти визначається у даний час сукупністю вимог Державних освітніх стандартів, обов'язкових при реалізації основних освітніх програм. При цьому повинні враховуватися високі вимоги Болонського процесу. Так, у короткому звіті «Тенденції та проблеми навчальних структур вищої освіти в Європі», у якому аналізуються основні підсумки з'їзду ректорів у м. Саламанка, визначені основні умови оновлення освітньої системи шляхом введення нових, а не пристосування старих навчальних планів [12]. Зміст основних освітніх програм вищої школи вважається одним із ключових показників якості освіти. Адже лише аналіз змістовної підготовки дозволяє зробити обґрунтований висновок щодо цілісності та наступності освітніх програм; відсутності фрагментарності та роздробленості навчальних дисциплін; про наявність розвиненої циклічної структури. Зміст навчання дає однозначне уявлення про збалансованість освітньої та професійної, фундаментальної та практичної складових; наявність курсів за вибором і розгалуженої системи спеціалізацій. Таким чином, вирішення проблеми відповідності змісту освіти запитам суспільства та економіки допускає розробку та введення диверсифікованих освітніх програм, які можливо видозмінювати відповідно до кон'юнктури ринку, зокрема, за допомогою застосування кредитно-модульної системи. Зазначене означає також, що в ідеалі необхідно забезпечити таку якість освіти, яка дозволить кожному випускнику не тільки знаходити для себе оптимальну нішу трудової діяльності, а й безболісно змінювати її у разі потреби, самостійно здійснюючи вибір і реалізуючи найвідповіднішу для цього форму безперервної (додаткової) освіти.

Якість викладання – другий чинник якості освіти – залежить як від кількісних та якісних характеристик (компетентності) професорсько-викладацького складу ВНЗ, так і організації навчального процесу в ньому. Акценти в роботі викладача зміщуються у бік доці-

льної побудови освітнього середовища, яке сприяє досягненню передбачуваних навчальних результатів, а сам викладач виконує роль консультанта, який надає необхідну допомогу студентам у процесі здійснення самостійної пошукової навчальної діяльності та орієнтує їх у зростаючому інформаційному потоці. Сучасний викладач повинен допомогти студенту самостійно вчитися і ставитися до придбання знань як до інвестицій у своє майбутнє. Представники МОНУ неодноразово зазначали, що суспільству належить вимагати від викладача постійного розвитку, переходу його на новий рівень навчання. Навчати може лише той викладач, який постійно вчиться сам. Сучасний викладач повинен відповідати викликам часу, бути ознайомленим з останніми науковими і технічними досягненнями. Очевидно, традиційні вимоги (необхідна кваліфікація, педагогічна майстерність, актуальність наукової роботи, а для бізнес-освіти – досвід практичної роботи) необхідно адаптувати до умов глобального інформаційного простору і доповнити переліком нових, специфічних вимог до роботи у віртуальному середовищі. Викладач зобов'язаний володіти новою методологією навчання, що, з одного боку, підвищує його творчу активність, а з іншого – вимагає високого рівня технологічної підготовленості. У зв'язку з тим, що значна частина викладачів здобула освіту в «довіртуальну» епоху, необхідне масове підвищення їх кваліфікації. Це явище характерне для багатьох країн. Наприклад, у австралійських ВНЗ усі викладачі – початківці повинні отримати додаткову професійну кваліфікацію у сфері викладання у вищому навчальному закладі, зокрема, з використанням нових інформаційних технологій (Postgraduate Certificate in Higher Education). В американських університетах створені спеціальні підрозділи (Centers for teaching and learning), що здійснюють перепідготовку та підвищення кваліфікації викладачів [13]. У Франції прийнято рішення про обов'язкове навчання викладачів за програмою «2І» (Informatics, Internet). Отриманий сертифікат фактично є ліцензією, що надає можливість працювати викладачем в університеті. Тому в ОНУ імені І.І. Мечникова, ОНЕУ, у КНЕУ імені Вадима Гетьмана та в інших економічних вишах України з цією метою проводяться численні конференції, видаються десятки збірників, постійно діють курси підвищення кваліфікації викладачів щодо використання у навчальному процесі інноваційних інтернет-технологій. Зазвичай, у програму таких курсів підвищення кваліфікації входить освоєння нових технологій і методів їх застосування в освіті, нова «віртуальна» педагогіка, використання дослідницьких методів навчання, обмін передовим досвідом. Таким чином, забезпечення якості вищої освіти вимагає визнання важливості залучення і збереження кваліфікованого, талановитого і відповідального науково-педагогічного колективу, а також систематичного підвищення його кваліфікації.

Якість результатів освіти – третій чинник якості освіти – визначається отриманими знаннями, вміннями та навичками, які складають професійні та універсальні компетенції. Як підкреслюється у згаданому вище звіті «Тенденції та проблеми навчальних структур вищої освіти в Європі», остаточно гарантований рівень якості повинен визначатися на основі набутих компетенцій, а не тільки витраченого навчального часу (тобто, трудомісткості в кредитах). Тому залік трудомісткості у кредитах за модифікованою європейською системою ECTS при самостійній роботі студентів не може здійснюватися без контролю набутих знань, умінь і навичок.

Четвертий чинник якості освіти – якість інформаційно-комунікаційних освітніх технологій і розроблених на їх основі електронних засобів навчання. Основну роль у даний час відіграють інноваційні інтернет-технології, що відповідають міжнародним технологічним стандартам відкритої освіти, а з електронних засобів навчання – інноваційні мережеві навчально-дидактичні комплекси (СУДК) навчальних дисциплін [14]. Варто підкреслити, що у підсумкових документах Всесвітньої Конференції ЮНЕСКО з вищої освіти, проведеної у Парижі 2009 року, як найважливіша умова передбачається необхідність переходу від розвитку власне інформаційно-комунікаційних технологій до ін-

тенсивного зростання якості освіти за рахунок використання ІКТ [15]. Тому метою інноваційної модернізації освіти можна вважати підвищення її якості, досягнення нових освітніх результатів, адекватних вимогам сучасного суспільства.

Висновки і пропозиції. Отже, система освіти та підвищення її якості є вирішальними передумовами сталого економічного розвитку України, відіграють ключову роль у всіх технологічних перетвореннях. Подальша перспектива більш повного використання потенціалу освіти як одного з видів економічної діяльності в масштабах економіки України полягає у підвищенні якості освіти. Від вирішення проблеми підвищення якості освіти, яка ще більш загострилася в останні десятиріччя у зв'язку з бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, залежать зараз перспективи соціально-економічного розвитку країни. У той же час, справедливим є зауваження лауреата Нобелівської премії з економіки за 2013 рік Роберта Шиллера, зроблене у відповідь на запитання про значення виконаного ним і ще двома американськими вченими «Емпіричного аналізу цін на активи»: фінанси є двигуном сучасної цивілізації. Це прямо і безпосередньо відноситься також і до фінансування освіти як базової складової сучасної економіки.

Список використаних джерел

1. Система высшего образования в Украине: количество, не переходящее в качество [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://competitiveukraine.org/events/issledovaniya>.
2. HSBC предлагает новую четверку экономических фаворитов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsru.com/finance/13jan2012/newbrik.html>.
3. Об образовании. Статья 61. Финансово-хозяйственная деятельность учебных учреждений, организаций, предприятий системы образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kodeksy.com.ua/ka/ob_obrazovanii/statja-61.htm.
4. Оцінки та напрямки реформування системи державного стимулювання науково-освітнього розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/juli/24.htm>.
5. Прогнозна таблиця «Витрати-Випуск» на 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.korosten.in.ua/images/mod_pages/Dodatok_4.pdf.
6. Таблиця «Витрати-Випуск» за 2011 рік (в цінах споживачів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
7. Таблиця «Витрати-Випуск» за 2010 рік (в цінах споживачів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
8. Таблиця «Витрати-Випуск» за 2009 рік (в цінах споживачів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Таблиця «Витрати-Випуск» за 2008 рік (в цінах споживачів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Суслов О. П. Структурний аналіз розвитку економіки : монографія / О. П. Суслов, В. К. Галіцин, О. В. Галіцина. – Івано-Франківськ : ПВНЗ «Галицька Академія», 2009. – 224 с.
11. Осиленкер Л. Б. Социально-экономические аспекты использования дистанционного обучения в высшей школе [Электронный ресурс] / Л. Б. Осиленкер. – Режим доступа : <http://www.dslib.net/economika-xoziajstva/socialno-jekonomicheskie-aspekty-ispolzovanija-distancionnogo-obuchenija-v-vysshej.html>.
12. Message from Salamanca. Shaping the European Higher Education Area. – Salamanca, 29-30 March 2001 [Electronic resource]. – Access mode : http://rc.edu.ru/rc/bologna/books/02_378.pdf.
13. Чухломин В. Д. Виртуализация и новые требования к подготовке специалистов / В. Д. Чухломин // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2011. – № 1. – С. 6-14.
14. Ивашко Л. М. Инновационные информационно-коммуникационные технологии обеспечения качества высшего экономического образования : монографія / Л. М. Ивашко, В. С. Торощов, С. Г. Диордица. – Одесса : Атлант, 2012. – 231 с.
15. Всесвітня конференція з вищої освіти – 2009: Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку [Електронний ресурс] (ЮНЕСКО, Комюніке Париж, 5-8 липня 2009 року). – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.